

Vischnancas giudizialas e puncts da recapitulaziun

Las estructuras politicas da la Republica da las Trais Lias, part 2

Referendum

Fundament da la democrazia da l'antieriura Republica da las Trais Lias. La Dieta ordinaria, il Congress u ils chaus-lia, en cas excepziunals era las dretgiras nauschas e las radunanzas extraordinarias dals stans, decretavan durant u suenter lur dietas il punct da recapitulaziun (per ordinari plirs) «als ludaivels cussegls ed a las ludaivlas vischnancas» (cumins) ch'eran obligads da prender posiziun en chausa. I sa tracta pia en princip d'in referendum cun effect suspensiv, cun il qual las autoritads proponivan in proceder, per part cun iniziativa implicita. Era ils mess, las singulas vischnancas, persunas privatas u firmas commerzialas pudevan far dumondas cun il consentiment dals chaus-lia u da la Dieta; en quests cas n'eran las vischnancas betg obligadas da prender posiziun. Sch'ils umens d'in cumin obligads al servetsch militar eran en guerra a l'intern dal pajais u en Vuclina, eran quellas lur represchentantas legalas e sa cusseglavan là nua che la truppa campava (succedi savens durant ils Scumbigls grischuns). Dumondas confessionsals vegnivan recapituladas separadamain tenor confessiun. Il parairi vegniva inoltrà en furma da plis, e las decisziuns vegnivan premissas cun il pli absolut (maioritad simpla). Suttamess al referendum eran ils contracts statals, ils concordats, ils capitulats e tut ils affars politics interns tractads en las singulas Lias ed en la Republica. Tranter il 1603 ed il 1684 pudevan ils trais chaus-lia responder en cas urgents a brevs da persunas exteriuras senza dumandar il parairi als cussegls e cumins. Il referendum restrenscheva fermamain las competenzas dals chaus-lia e da las Lias en favur dals cumins. Ni las singulas Lias ni la Republica n'avevan la pussanza per far valair decisziuns da maioritad. En la Lia da la Chadé era il referendum main impurtant al nivel da la dretgira auta respectivamain dal cumin, essend che l'entira legislaziun era qua en la competenza da las vischnancas. L'Engiadina'Ota e la Lia da las Diesch Dretgiras han introduci il dretg da referendum il pli tard en il 17avel tschientaner.

Durant la helvetica è il referendum vegni aboli e reintroducì il 1803 en furma modifitgada. Tranter il 1803 ed il 1814 è vegnidas suttamessas al referendum mo leschas en il senn pli stretg, tranter il 1814 ed il 1854 era contracts statals, alianzas, concordats e decrets finanzials. Quels cuntegns han continuà a marcar il referendum ed è vegnids amplifitgads cun il referendum da finanzas (1965).

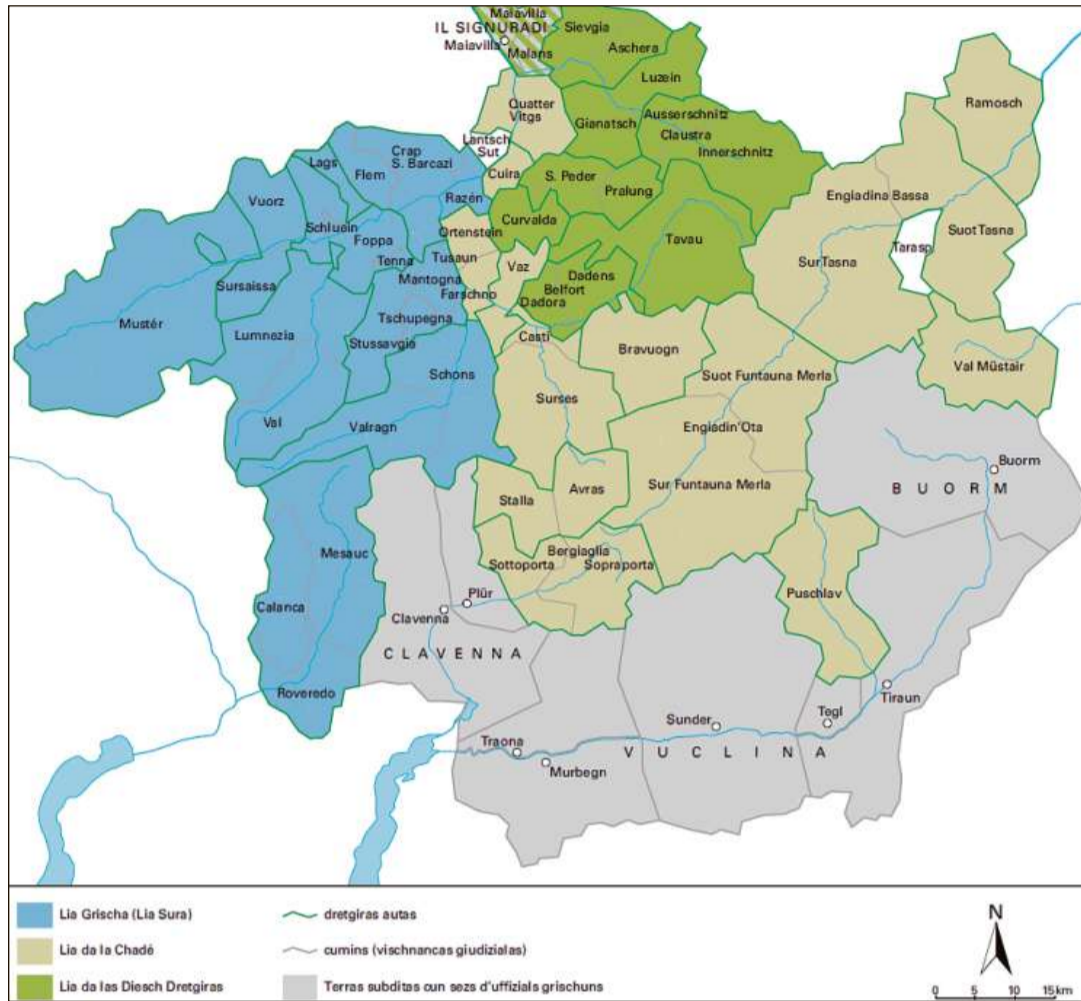
L'art. 18 da la Constituziun chantunala dal 2000 suttametta al referendum obligatoric: midadas da la Constituziun chantunala; conclusiuns, midadas u visadas da contracts interchantunals ed internaziunals cun cuntegns che midan la Constituziun chantunala; iniziatives dal pievel che na vegnan betg acceptadas dal Cussegl grond u che quel confrunta cun ina cuntraproposta; conclus dal Cussegl grond davart novas expensas singulas che surpassan 10 miu. frs e davart novas expensas regularas annualas che surpassan in miu. frs; conclus dal Cussegl grond davart dumondas da princip tenor l'art. 24, al. 1 da la Constituziun chantunala.

Il referendum facultativ (art. 19 da la Constituziun chantunala) entra en vigur sin pretensiun da 1500 votantas e votants, d'in tschintgavel dals commembers dal Cussegl grond u da 20 vischnancas.

Adolf Collenberg

Punct da recapitulaziun

Element dal vegl referendum dal Grischun, en vigur enfin il 1854. La Dieta federala da las Lias, il Congress u ils chaus-lia inoltravan in'interpellaziun en furma da punct da recapitulaziun «als ludaivels cussegls ed a las ludaivlas vischnancas». Quel cuntegna ina de-

Il territori da las Trais Lias en il 18avel tschientaner.

(LIR)

scripziun da l'object e da la situaziun e la supplica da prender posiziun. Il suveran era obligà da responder. La posiziun vegniva eruida a la tschentada da cumin u cun ina circulara en ils vischinadis ed inoltrada sco plis a la Dieta da la Lia respectivamain a quella da las Trais Lias.

Adolf Collenberg

Pli

Vusch collectiva (commiziala) dals anteriurs cumins, part impurtanta dal vegl referendum grischun pratitgà durant il temp da la Republica da las Trais Lias ed en il chantun Grischun fin il 1854. Cuntrari al referendum modern n'era betg decisiva la maioritad da las vuschs individualas, mabain quella dals 48 cumins represchentads cun ina fin trais vuschs. Da las 64 vuschs en total (quel total variava levamain tenor perioda da temp) appartegnevan 27 a la Lia Grischa (incl. la vusch dal landrehter), 23 a la Lia da la Chadé e 14 a la Lia da las Diesch Dretgiras (incl. la vusch dal bundslandamma). Il pli vegniva determinà a chaschun dal cumin cun il plimaun (maioritad averta) u cun in'enquista en ils singuls vischinadis che communitgavan al mastral lur opiniun davart ils singuls puncts da recapitulaziun. Quel stabiliva alura il pli uffizial ch'el transmetteva sco vusch commiziala al chau da la lia respectiva. La maioritad relativa da las vuschs individualas dals cumins correspundents era impegnativa per la formulaziun dals plis. La decisziun pudeva però avair differents furmas: gea/na, gea/na cun resalva, gea/na parzial, alternativa, dumonda da rinviar la chausa, proposta, expertisa cun motivaziun dal pli e.a. Ils trais chaus-lia u il Congress grond classifitgavan ils plis da la Republica. En la medema maniera vegnivan quels evaluads entaifer ina singula lia. Las vuschs decis, neutralas ed abstegentas (nagin'opiniun) vegnivan evaluadas e classifitgadas tenor il cuntegns sco vuschs affirmativas, negativas u afirmativas respectivamain negativas cun resalva. In punct da recapitulaziun valeva sco acceptà, sche almain 33 plis avevan approvà el. Sbagls en la formulaziun ed evaluaziun – per part fitg cumpligadas – dals plis eran strusch d'evitar ed era engions eran tuttavia usitads. Il 1798 è quest sistem vegni aboli, il 1803 è el dentant puspè vegni introduci ed il 1854 remplazzà definitivamain tras il princip individual conforma a la Constituziun federala.

Adolf Collenberg

Iniziativa

Existenta mo implicitamain en la Republica d'avant il 1798: ils cumins, represchentads tras lur mess, pudevan far a l'ocasiun da la Dieta era propostas davart puncts recapitulats ma betg publictgads e pretender per quels il pli (vusch collectiva), quai che capitava savens. Ils plis cuntegnevan savens propostas e dumondas per midadas u spustaments d'in punct recapitulà. La refurma dal Stadi dal 1794 ha accordà a las vischnancas il dretg explicat da pretendere il pli era en votaziun davart puncts betg recapitulats. Dapi il 1803 stuevan dumondas per midaments vegnir inoltradas al Cussegl grond. Ellas n'eran betg impegnativas per la legislativa e sa limitavan savens a fatschentas ch'il Cussegl grond aveva sutamess a las vischnancas (dretg d'iniziativa passiv). Il 1854 è vegnida introducida l'uschenumnada iniziativa costituziunala (art. 44) che permetteva al pievel da midar la Constituziun chantunala «sin proposta precedenta dal Cussegl grond». Il 1881 è vegni amplifitgà il dretg d'iniziativa: il Cussegl grond pudeva proponer ina revisiun da la Constituziun chantunala u dumandar il pievel, sch'ina tala saja giavischada; en cas affirmativ stueva il pievel decider, schebain il Cussegl grond actual u quel futur (nov elegi) duess elavurar in sboz da la revisiun. In'iniziativa da lescha era valaivla cun 3000 vuschs. Per il project impegnativ d'ina revisiun costituziunala pretendeva la Constituziun chantunala dal 1894 (art. 54) 5000 vuschs. Il pievel stueva dentant declarar l'emprim questa uschenumnada iniziativa da referendum en ina votaziun sco impegnativa (procedura pauc impurtanta en la pratica). Propostas per novas leschas, ordinaziuns e decisziuns dal Cussegl grond pretendevan tenor la Constituziun chantunala dal 1894 3000 vuschs ed il Cussegl grond stueva suttametter la proposta elavurada a la votaziun dal pievel. L'art. 14 da la Constituziun chantunala dal 2000 determinescha il suandant: 4000 votants u 35 vischnancas pon pretendere cun in'iniziativa la revisiun totala u parziala da la Constituziun chantunala; 3000 votants u 30 vischnancas pon pretendere cun ina iniziativa: 1. da relaschar, midar u abrogar ina lescha u in conclus suttamess tenor la Constituziun chantunala a la votaziun dal pievel; 2. d'inoltrar ina iniziativa dal Chantun a l'Assamblea federala.

Adolf Collenberg

Cumin

Term che designescha en il temp autmedieval la populaziun ed il territori d'ina vallada, d'ina vischnanca u d'in vischinadi (urban u rural). Attestads sco cumins èn: 1135 Com, 1140 Tiraun, 1186 Plür e Brüsch, 1186 Poschivao, 1203 Mesauc, 1204 Clavenna, 1219 Schons, 1252 Calanca, 1261 Mustér, 1282 Cuir, 1299 Roveredo.

Vischnanca giudiziala

En il temp da las Trais Lias correspundeva il cumin a la vischnanca giudiziala (numnada en Surselva cumin, en Surses cumejn, en Engiadina'Ota cumön, en Engiadina Bassa e Val Müstair drettüra). Durant la Republica da las Trais Lias (16avel–18avel tschientaner) eran ils cumins purtaders da la pussanza politica e giudiziala. Els eran organs statals suverans ch'incorporavan en lur totalitad la pussanza suprema en il Stadi da las Trais Lias. A la Dieta federala, quai vul dir al stadi integral, surlaschavan els unicamain da discussiunar las dumondas davart la guerra e la pasch, la politica exteriura e l'administraziun da las Terras subditas, analog a la regulaziun da la Dieta confederala. Eventuals decisziuns eran suttamessas al referendum. Ils cumins eran sa svilupadas en il temp medieval tardiv dals signuradis feudals, cun il passadi dals dretgs da la noblezza feudala al pievel cumin. Il cumin consistiva solitamain da plirs vischinadis u da pliras vischnancas. Territorialmain correspundeva ina part dals cumins als circuls ch'han existì fin la fin 2015. Sco executiva disponiva il cumin d'in cussegl cun in mastral (landamma) a la testa. En il cussegl eran represchentads ils vischinadis e las vischnancas dad in a plirs giurads. Els commembers dal cussegl funcziunavan sco derschaders en process criminals e civils e derschavan solitamain tenor ils statuts u las leschas dal cumin e sco politichers en chausas dal pajais: els avevan da prender posiziun a dumondas dals chaus-lia, dal congress/pitag u da la Dieta e pudevan inoltrar atgnas propostas per mauns da quests organs dal vegl Grischun. Da lur ravugl vegnivan delegads ils mess cun in'instrucziun a las Dietas.

Martin Bundi

Radunanza cirquitala

En Surselva era quai la tschentada da cumin, en il Grischun Central la tschantada da cumegn ed en l'Engiadina la ma-

stralia. En consequenza dal federalissem extrem e da la mancanza d'ina pussanza centrala cun competenza directiva dal temp medieval tardiv fin la fin da la Republica da las Trais Lias 1797/99, èn ils cumins (las vischnancas giudizialas) e las dretgiras autas sa svilupadas a moda diversa. Ils cumins varieschan d'ina dretgira a l'autra per quai che riguarda la cronologia dal svilup, ils termin ed ils interval da las tschentadas, la furma d'elecziun ed il dumber d'uffizants (mastral, stab da cumin, giuraders, uffizants per las Terras subditas) sco era concernent il stil da la tschentada sezza. Suenter l'intermez centralistic da la helvetica è l'antieriur sistem da giurisdicziun vegni restaurà il 1803 tras l'Acta da mediaziun. Tut ils dretgs feudals èn dentant vegnids dismess ed il Cussegl grond ha ordinà ina tschentada da cumin biennala per l'emprima dumengia da matg. Il 1851 èn ils anteriurs cumins vegnids remplazzads tras ils circuls (dretgira criminala) respectivamain tras ils districts (dretgira civila). Ultra dals uffizants tradiziunals (senza Terras subditas) elevevan ils cumins dapi alura era anc lur mess en il Cussegl grond e dapi il 1854 in u plirs mediatur. La lescha na prescriveva betg la furma da la tschentada, da maniera che l'antieriura diversità è sa mantegnida ed ha survivi era la refurma dals onns 1851 e 1854. La plipart da las tschentadas da cumin suttschiel avert èn svanidas en il decurs dal 20avel tschientaner a favur da l'elecziun a l'urna. Il 2016 è la struttura statala a basa da circuls e districts vegnida remplazzada tras las regiuns.

Adolf Collenberg

Circul

Ils circuls èn sortids dals cumins (vischnancas giudizialas) che furmavan las Trais Lias e che giudevan in'autonomia quasi illimitada. Suenter il curt intermez centralistic da la helvetica èn els vegnids restabilds tras la mediaziun dal 1803. La refurma da las dretgiras dal 1851 e la Constituziun chantunala dal 1854 han separà il chantun Grischun en districts e circuls respectivamain en cumins e conferì als anteriurs vischinadis (unitads economicas) il status da vischnancas politicas. Questas passa 220 vischnancas èn vegnidas attribuidas a 39 cumins administrativamain autonomi ch'avevan a medem temp il dretg da legislaziun e da taglia. Fin il 2000 elevevan ils circuls il mastral, ils deputats en il Cussegl grond, la dretgira cirquitala, l'uffiziant da studira sco era il mediatur e la cumissiu tutelara; dapi il 2001 han els elegi il mastral, il vicemastral ed ils deputats. Las autoritads cirquitalas sa componivan dapi il 2001 dal mastral, dal vicemastral e dal cussegl da cumin che tschernivan l'autorità tutelara. La plipart dals circuls era territorialmain identica cun ils cumins vegl-republicans u cun las dretgiras autas. Il 1868 ed il 1873 èn vegnidas supprimidas tentativas da reducir il dumber da circuls. Il 1908 èn vegnidas attribuidas las competenzas da la dretgira civila, il 2000 era quellas da la dretgira criminala a las dretgiras districtualas. La refurma territoriala dal 2016 ha substitui il circuls e districts tras las regiuns; ma ils anteriurs cumins furman vinavant il circuls electorals per las tschernas dal Cussegl grond.

Adolf Collenberg

Lexicon Istoric Retic

Il LIR cumpiglia bundant 3100 artitgels (geografics, tematics, artitgels da famiglias e biografias) davart l'istorgia grischuna/retica e la Rumantschia. Editura: Fundaziun Lexicon Istoric Svizzer; versiun online: www.e-lir.ch; versiun stampada: www.casanova.ch u en mintga libreria.